այս անողորմ հարուածին առաջն առնուլ, ինչպէս պիտի մնայ այս աւերման գաղտնեացը մէջ զանոնք փճացընելու համար։ Թումբ մը ուսկից անցնիլը անկարելի ըլլայ, թումբ մը որ այսուհետև կարող ըլլայ թէ զխրճիթը և զդղեակը, թէ արտը և թէ պարտէզը պահպանելու այս արշաւանքներէն որ չար ևս են քան զՆորմանդացւոց արշաւանքը, երբոր բովանդակ ժողովուրդը կ'աղաղակէր աղօթքներուն մէջ. «Ի բռնութենէ Նորմանդացւոց ազատեա զմեզ, Տէր». (A furore Normanorum, libera nos Domine)։ Ահաւասիկ այս է աշխատութիւնը, այս է գտնալու արժանի բանը. ինչուան որ այս զօրաւոր թումբը չգտնուի, պիտի խնտանք հնարագիտաց տկարութեանը և անշահութեանը վրայ։ Յիրաւի կարծեմ որ եթէ տեսած ըլլային երկնասահան անձրևներուն առատութենէն զայրացած հեղեղներուն աւերմունքը, եթէ ականատես ըլլային այն գիշերային և ցորեկուան ապականութեանց՝ զորոնք և ոչ մէկ գրիչ մը կրնայ ստորագրել և ոչ ձայն մը պատմելու. եթէ տեսած ըլլային փրփրալից կոհակներուն մէջէն ծերուն խշտեկին և տղուն օրօրոցին անցնիլը, տղան որ կը ժպտի վտանգին մէջ և պըզտիկ ձեռուըները կ'երկընցընէ դէպ 'ի մօրը որ տանը փլատակներուն տակ ընկղմեր է. եթէ լսած ըլլային այն աղաղակները և այն լռութիւնները որ հաւասարապէս սարսափելի են, այն աղօթքները և այն հայհոյանքները որ մի և նոյն սրտերէ կ'ելլան, մեր ճարտարները չէին մտածեր ամենևին փայտէ ձիեր շինելու, այլ կը ջանային այնպիսի ամուր տախտակէ պատուարներ կանգնել, որ կարենայինք ըսել արշաւասոյր ջրերուն. «Ասկէ անդին պիտի չերթաք»։ Երկնքի ճարտարապետին համար աւազի հատիկ մը բաւական եղած է մշտնջենապէս սանձելու զմոլեգին ովկիանոսը։

Բայց, գոհութիւն Աստուծոյ. եթէ թումբերը չեն կրնար դիմանալ ողողմունքին, եթէ բան մը չկրնար արգիլել այս լեռներէն իջած կատաղի հեղեղներուն թափը, և եթէ անհրաժեշտ պէտք է որ երբեմն երբեմն դաշտերուն բերքերը կորսուին և սուրբ եկեղեցիք ալ կործանին, որպէս զի մոռացկոտ մարդիկ աղաչաւոր ձեռուընին երկինք վերցընեն. եթէ այս է հարկը որ մայրերը յափշտակեն իրենց զաւակները մըրկին մէջ, և յուսահատեալ որդին իր կենաց վտանգովը ազատէ ծեր ծնողքները որ կ'ըսեն իրեն. «Գնա՛, ասկից հեռու փախիր, թող որ մեռնինք», կայ թումբ մը որ չտապալիր, անընկճելի արգելք մը, գրեթէ աստուածային ամբարտակ մը ընդդէմ այս աշխարհաւեր հարուածներուն, ոյժ մը զօրաւոր քան զամենայն մարդկային ոյժ, գիւտ մը որուն առջև բոլոր գիւտերը կը խաւարին, միով բանիւ փառք մը որուն բրաբիոնն յերկինս է... Ողորմութիւնը, ողորմութիւնը որ կ'ազատէ և կը նորոգէ։ Ինքն է զօրութիւն և ապաւէն, յոյս և խորհուրդ, ինքն է մխիթարութիւն և քաջութիւն, ներկայիս և ապառնւոյն, և յԱստուծոյ կու գայ։

ԿԱՐՈԼՈՍ ՎԱԼԻԻ

խմբագիր Musée des Familles

Օրագրին։

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՑԱՐԵՒԵԼՍ

Սեյլան կղզւոյն արտավար փիղերը. — Կալկաթայ նահանգին խափշիկներուն յուղարկաւորութեան կերպը։

Պ. Օնտրաշի, հունգարացի ազնուական կոմսը, կը պատմէ որ 1847ին մինչ բովանդակ Հունգարիա ապստամբութեան մէջ էր, օր մը լրագիր կարդալու ժամանակ միտքը դրաւ որ ճամբորդութեան ելլէ այրեցած գօտւոյն տակը և դէպ 'ի յարևելս՝ մարդկութեան խանձարուրքը դիտելու համար։ Այս մտածութեանը երրորդ օրն չիտակ վեն-

նա գնաց, և ամառ մը ետքը Լոնտրա անցաւ և անկէց ալ Հնդկաստան. (110 լիրէ ստէրլին ճամբու ծախք ընելով)։ Պ. Օնտրաշին ամենահարուստ ճանապարհորդ մ՚է. իր մեծագոյն զուարճութիւններէն մէկն է որսորդութիւնը, և անոնց մէջ ալ վայրագ կենդանեաց որսը, որ շատ վտանգաւոր է և իր պատմութեանցը մէջ անոր փաստակարութեանը անբաւ օրինակներ կը գտնուին։ Շատ տեսակ կերպեր կը պատմէ փղի որսորդութեան համար օրինակներով հանդերձ. և ինչպէս որ զէնքով ճարտար է իր նպատակին հասնելու, ոչինչ նուազ ճարտար է նաև նկարչութեամբ տեսածները գծագրելու։ Երբ Սէյլան կղզին առաջին անգամ գնաց դիտելու, և Նաէրա-Էլիային լեռնոտ սահմանները հասաւ, հոն առաջին անգամ փիղ մը տեսաւ՝ զոր ծովուն երեսէն 6000 ոտք բարձր երկիր հերկելու կը գործածէին։

« Արևը մարը մտեր էր, կ՚ըսէ, և լայն ու ընդարձակ դաշտագետնոյն մէջ մրջակներ կը տեսնուէին որ դեռ կը քշէին ու կ՚աշխատցընէին իրենց բոլոր օրուան աշխատութենէն յոգնած դադրած մըղաց ամոլները։ Լաւ ևս դիտելու համար զտեսարանը՝ գեղեցիկ դիրք մը քաշուելով՝ ձիէս վար իջայ, և սկսայ ուղևորութեան տետրիս մէջ գծագրել զայն։ Խոտերով բռնուած ու կապուած կոշտ հողերը եռևէ եռև խաւ խաւ կրունկի վրայ կը դառնային, և կենդանիներն այնպէս արագ արագ պաշտօննին կը վարէին ու երկիրը կը պատռէին, որ իրենց վարողը՝ գաւուզ ու խիտ մազերով Մալապարցի մը՝ հազիւ հազ իրեն սրածայր շիշովը կրնար զանոնք զսպել։ Արօրը կառավարողներն երկու հոգի էին, և մեծ զգուշութեամբ կը գործէին որ չըլլայ թէ ակօսէն դուրս ելնէ ու խոտորի։

» Շատ կը զարմանամ, կ՚աւելցընէ հօս Պ. Օնտրաշի, որ Աւստրիացի և Իտալիացի գաղթականներն Ամերիկա և Բարի յուսոյ գլուխը կ՚ելնեն կ՚երթան, մինչ անդին Նաէրա-Էլիա իր գեղեցիկ կլիմայովն և երկրին բարեբերութեամբը, յորում Անգղիոյ բնակչաց կէսը կըրնայ ընդունիլ, գաղթականութեան մէկ հատիկ հաճելի և արգաւանդահող երկիր մ՚է »։

Աս երկիրներուս վրայօք շատ հետաքրքրին ճանապարհորդք մանրամասնաբար մեզի տեղեկութի՛ տուած ըլլալնուն համար, հիմա ընթերցողաց ըսելու նոր բան մը չմնար. ուստի թողլով բոլոր զանոնք՝ անոնց մէջէն միայն աչքի զարնելու այս նկարագրութիւնս առնունք ու դնենք հօս։

« Կալկաթա հասնելէս երեք օր ետքը, կը շարունակէ հեղինակը, առաւօտը ժամը վեցին քաղաքը շրջագայելու ելայ։ Հուկլի գետոյն եզերքէն երթալու ատենս բոլոր ժողովուրդն ոտքի վրայ տեսայ. աչքս ո՛ր կողմն որ դարձընէի՝ գործօնէութենէն զատ ուրիշ բան չէի տեսնէր. վաճառականներն իրենց կրպակներն էին, արհեստաւորներն ալ իրենց գործատունները. ունեւորներն անգամ որ առանց աշխատանաց պատրաստ կը գտնեն ապրուստնին՝ ոմանք ձիով և ոմանք կառօք ասդիս անդին իշխանաբար ճեմելով՝ առաւօտեան զով և մաքուր օդը կը ծըծէին։ Մի և նոյն շարժմունքն և կենդանութիւնը կը տեսնուի նաև քաղաքին դրսի դին. ճամբան եկող գնացող ամբոխով խռնեալ ըլլալով, մարդ դըժուարաւ կրնայ զայն ճեղքել ու անցնիլ երթալ իր բանը։

» Մէկ մղոն ու կէս գետեզերաց վըրայէն ճամբայ ըրեր էի, մինչ նոր տեսակ հօտ մը հոտոտելեացս եկաւ զարկաւ. անհարթ ու բաւական բարձր պատի մ՚եռևէն ծխոյ դիզադէզ ամպ մը վեր բարձրանալով բովանդակ օդը կ՚ապականէր իր զարշելի հոտովը։ Բայց աւելի զարմանալին այն էր որ սոյն պատին երկայնութեանը վրայ գիշակեր թռչնոց ահագին բազմութիւն մը թըմբած կեցեր էր, որք աղտեղութեամբ և դիակներով կը սնանին. և էին անփետուր վզով անգղեր, թուխ արծիւներ, այլ և այլ գոյներով և մեծութեամբ բա-

զէներ, մինչև ուռած տկռած պզտի ցիներ ալ. զանոնք բոլորը տեսնելով՝ պըժգացի ու աչքս անդին դարձուցի: Ոմանք այնչափ կերեր ու ծանրացեր էին որ ոտքի վրայ չկարենալով կենալ՝ անշարժ տեղերնին թառեր մնացեր էին. իսկ ոմանք կերածնին մարսելու համար թևերնին կը բախէին ու կը քրտնէին. ուրիշներն ալ իրենց աղտոտ և մրճոտած փետուրնին կտուցով մաքրելու հետ էին:

» Ասոնք ամենևին անցաւորաց նեղութիւն մը չեն պատճառեր. այլ որ և է տեղ անխռով կը կենան, կը քնանան, փետուրնին կը լուան, և այլն: Կառքս կեցընել տուի հոն տեղեկանալու այս բանիս պատճառն և իմանալու այն ծխոյն ինչ ըլլալը որ պատին ետևէն անդադար վեր կ'ելնէր: Եւ իմացայ որ մեռելոց դիակներն հոն կ'այրեն եղեր Հնդկաստանի այն կողմի ժողովուրդը, որուն հետևանքն էին ծուխն ու գիշակեր թռչուններն:

» Եւ իրաւցընէ այն թաղին տեղացիք իրենց մեռելներն հոն կը բերեն կ'այրեն, մանաւանդ թէ կը տապկեն, ըսենք. վասն զի դիակը բոցէն քիչ մը տենալուն պէս, մէկէն կրակէն վար կ'առնուն զայն և Հուկլի գետոյն սըրբազան ալեացը յանձնելով՝ անոր մէջ կը նետեն: Գետեզերաց վրայի թռչուններն ալ աչուրնին սրած՝ կտուցնին բաց՝ այն վայրկենին միայն կը սպասեն, այնպէս որ գետեզերքը կեցած մեռելին ազգականներն որոշ կրնան տեսնել թէ ո՛ր անդամէն կը սկսին նախ գիշակերներն իրենց աւարը յօշել, բզըքտել ու մերկացընել բոլորովին դիակին միսը, թողլով միայն զկմախքը:

» Անմիջապէս նոյն միջոցին դիակ մը գետափին վրայ զետեղած ըլլալով՝ թռչուններն անոր վրան թափած՝ սկսեր էին իրենց կռիւը. և որպէս զի ինչպէս որ պէտք է լաւ կարենամ դիտել այն նորանշան տեսարանը՝ քիչ մ'աւելի անոնց քով ուզեցի մօտենալ, և կոխկրտելով մարդկային ոսկերաց կոյտերը որ ասդին անդին ցիր ու ցան սըփռուեր էին, գնացի գրեթէ երկու քայլաչափ հեռու կեցայ այն տեղէն ուր անդամազննական դիտողութիւնը կը գործադրուէր. այսչափս ալ բաւական սեպելով ուզեցի գիտնալ նաև թէ ո՛ր տեսակ թռչունն աւելի ճարտար ու յաջողակ է դդին կլլելու կողմանէ, և տեսայ որ արագիլ մ'էր իրեն մեծ և երկայն խածիովը: Այն երևելի անդամազննին բաւականապէս Եւրոպիոյ արագլին կը նմանի, բայց աւելի ուժով է և մեծղի: Զօրս ոտք բարձրութիւն ունի. միայն կտուցին երկայնութիւնն է մէկ ոտք, որ քարի պէս պինդ է, և հետևաբար յարմարագոյն յօշելու իր աւարը, որով չուտ և ամենադիւրաւ կը հանէ մէջտեղէն իր բաժինը. մէկ անգամով կրնայ մինչև ամբողջ կատու մը կուլ տալ, որ ստամոքսը իջնելէն առաջ՝ վզին տակը կախուած պարկին մէջ կը մտնէ, և յետ հոն կենալէն և լաւ մը կակղնալէն՝ կենդանին նորանց կը ծամէ զայն և յետոյ վար ստամոքսը կը ղրկէ:

» Եւ այսպէս թռչունն ալ մասնակից կ'ըլլայ այն գերագոյն առանձնաշնորհութեանը, որով անվեհեր կրնայ փողոցներուն մէջ մարդկանց հետ ժուռ գալ, առանց մէկէ մը վնաս կրելու. մանաւանդ թէ ընդհակառակն մասնաւոր պատիժ ալ սահմանուած է՝ անոր որ և է կերպով վնաս հասցընողին, և զանիկայ սպաննելն իրենց համար մեծ եղեռն է: Միով բանիւ Կալկաթա քաղաքը որչափ բարիք ալ ընէ այս թըռչնոցս՝ նորէն նուազ է նկատմամբ թըռչնոց առ քաղաքը ցուցած երախտեացը: Վասն զի իրենք են որ աղտեղութեանց մէջէն կը ժողվեն ու դուրս կը հանեն մաս և ուրիշ ապականելեաց մնացեալ կտորուանքը, ապա թէ ոչ առանց իրենց՝ այն աղտեղութիւններն բնակչաց ծուլութենէն և անհոգութեթենէն փողոցներուն վրայ խռնելով, թէ պիտի խցէին զանոնք, և թէ՝ որ մեծագոյնն է՝ օդը ապականելով այնպիսի յարատև գարշահոտութիւն մը պիտի ձգէին որ անտանելի կ'ըլլար:

« Բայց այս երկու ճիրաններով աւելածուներն անգամ գիտեն և կամ

կը ճանչնան ըսենք իրենց կարևորութիւնը և օգտակարութիւնը. քաղաքապետին պալատն իրենց բնակութեան տեղ սահմանուած է։ Պատուհանէս՝ որ անմիջապէս պալատին կը նայի՝ քանի քանի անգամ՝ տեսեր եմ այս թռչնոց անպատշաճութիւնները, որ ազատ համարձակ կը թռչին կ'երթան բրիտանական առիւծոյն գլխոյն վրայ խուռն կը դիզուին, և առաւօտեան դէմ պալատին երդիքը կը ժողվուին։ Նոյն իսկ քաղաքապետն մեծ յարգանք կ'ընծայէ այն իրեն պատուոյ պահապանացը, վասն զի չհամարձակիր և ոչ անգամ մը երթալու և նայելու պատուհանէն անոնց անվայել հետևանքը որ իրեն պալատին երդեացը վրայ կ'ելլուի։ — Մինչև 5–6 հազար կը համրուին այս թռչուններս։

» Ականջիս յանկարծ ճարճատման շառաչիւն մը զարկաւ. ետևս դարձայ և ահա տեսայ որ բոցոյն վրայ դիակ մը դեռ նոր դրեր կը տապկէին։ Արդէն ուրիշ երկու դիակներ ալ դրուեր էին անդին կրակին վրայ, և զկրակարանն երկու ոպնիազանման սև մարդիկներ անդադար կը գրգռէին ու կը զայրացընէին, անոր բոլորտիքն ալ ուրիշ դիակներ կային, որոցմէ ոմանք յարդի՝ ոմանք ալ գետնոյ վրայ հանգչեցուցած՝ կարգն իրենց գալուն կը սպասէին։ Ասոնք ամենն ալ բոլորովին մերկ էին 'ի զգեստուց. և մինչ ոմանք 'ի պատիւ և 'ի նշան սիրոյ իրենց ազգականաց մարմիններն այրելու հետ էին, ուրիշներն ալ զանոնք ջուրը նետելով կը շատանային։

» Բայց չկարծենք որ այդ արարողութիւնը պզտի նմանութիւն մ'ունենայ ինչ որ հին Հռոմայեցիք նոյն դիպուածին կ'ընէին։ Անոնց ըրածը բարեպաշտական սովորութիւն մ'էր, որդիք, եղբարք, ազգականք, բարեկամք, ծառայք, մէկ խօսքով բոլոր անոնք որ վախճանելոյն հետ ազգականութեան և կամ սիրոյ կապով մը միացեր էին, դիակին չորս կողմն առած՝ հեծութիւն և արտասուք մեծ խնամով մարմնոյն ա-ճիւնքը կ'ամփոփէին և վիմով կը ծածկէին զսափորն որ իրենց մոխրին այն յետին քաղցր մնացուածը կը պահէր։ Ընդհակառակն հոս այրողներէն զատ ուրիշ ոչ ոք վշտացեալ կը տեսնես վախճանելոյն վրայ. վասն զի, ինչպէս որ լաւ դիտեցի, մեռելոյն յուղարկաւորութեան ժամանակ հազիւ ազգական մը միայն հոն ներկայ կը գտնուի։

» Դարձեալ, Հնդկաստանի ոչ միայն այս կողմը՝ այլ և ամեն դին բնաւ մեռելները չեն պատուեր. կը ջանան՝ որչափ կարելի է՝ մեռելը տնէն շուտով դուրս հանելու. և այս ալ այնպիսի աճապարանքով կ'ընեն որ յաճախ չմեռած մարդիկներ անգամ կը բերեն գետափին վրայ կը դնեն. որոնք եթէ զգաստանան ու առողջանան՝ չեն կրնար նորէն քաղաք մտնել. հապա պէտք է որ երթան մասնաւոր իրենց համար շինուած գանգէս գետոյն եզերքը գիւղ մը և մինչև ցմահ հոն կենան։

» Ժամանակաւ կրնային հուկլիին որ և է կողմն այրել իրենց մեռելները. այլ հիմա վերի ըսած տեղերնէս զատ՝ տէրութենէն խստիւ արգելուած է որ բընաւ ուրիշ տեղ մը չկարենան այն ա-բարողութիւնը կատարել։

» Երբոր թողուցի այն տխուր տեղուանքը և մաքուր օդ մը սկսայ ծծել, այն ատեն միայն զգացի թէ ինչպիսի ապականեալ հոտով զգեստներս թաթխուեր էին »։